

Ελεύθερος χρόνος και κοινωνική εξουσία

Του Γιάννη Μηλιού¹

1. «Ελεύθερος» χρόνος και μισθωτή «σκλαβιά»

Ας δεχθούμε συμβατικά ότι *ελεύθερος χρόνος* είναι το διάστημα της ημέρας (και κατ' επέκταση της εβδομάδας και του έτους) που βρίσκεται κάποιος εκτός εργασίας. Ας συμφωνήσουμε ακόμα ότι σε αυτό το σύντομο σημείωμα δεν θα μας απασχολήσουν οι άνεργοι. Ο ελεύθερος χρόνος δεν ταυτίζεται χρονικά και ούτε έχει την ίδια σημασία για όλους. Άλλο περιεχόμενο (και άλλα χρονικά όρια) έχει για τον αυτοαπασχολούμενο αγρότη, άλλο για τον ιδιοκτήτη καταστήματος τουριστικών ειδών στην Πλάκα, άλλο για τη νοικοκυρά, άλλο για τον συγγραφέα, ή τον ζωγράφο, ή τον επιστήμονα-ερευνητή.

Όπως και αν έχει όμως το πράγμα, καμιά από τις κατηγορίες απασχόλησης που μόλις αναφέραμε δεν είναι η χαρακτηριστική για το κοινωνικό σύστημα της «οικονομίας της αγοράς», όπως συχνά ονομάζουν το καπιταλιστικό σύστημα στο οποίο ζούμε. Η χαρακτηριστική οικονομική μονάδα είναι η καπιταλιστική επιχείρηση, που στηρίζεται στη μισθωτή εργασία. Και ο μισθωτός, (αυτός που διαθέτει στον επιχειρηματία τις ικανότητές του για εργασία έναντι αυτών που είναι απαραίτητα για τη διαβίωσή του –τα οποία θα αγοράσει με το μισθό του) είναι η τυπική κατηγορία απασχολούμενου στον καπιταλισμό. Ας επικεντρώσουμε λοιπόν την προσοχή μας στη σημασία του ελεύθερου χρόνου για το σύγχρονο μισθωτό εργαζόμενο.

Στόχος τής (κάθε) καπιταλιστικής επιχείρησης είναι η παραγωγή *κέρδους*, μέσω της παραγωγής και πώλησης εμπορευμάτων (τα οποία ικανοποιούν ανάγκες όσων αγοράζουν και καταναλώνουν αυτά τα εμπορεύματα, ανάγκες που σε μεγάλο βαθμό δημιουργούνται από την ίδια τη δομή του καπιταλιστικού συστήματος). Η παραγωγή και πώληση αυτών των (καπιταλιστικών) εμπορευμάτων, (επομένως και η εξασφάλιση του στόχου της επιχείρησης: η παραγωγή του κέρδους), επιτυγχάνεται *μέσω της εργασίας των μισθωτών*.

Περισσότερη (και εντατικότερη) εργασία σημαίνει περισσότερο παραγόμενο προϊόν και (υπό όρους) περισσότερο κέρδος για την επιχείρηση. Η γρήγορη τεχνολογική εξέλιξη και συνακόλουθα η απαξίωση των εν λειτουργία παραγωγικών εγκαταστάσεων (συστημάτων μηχανών) –καθώς παράγεται διαρκώς μια νέα γενιά περισσότερο προηγμένων εγκαταστάσεων, γεγονός που σημαίνει ότι η επιχείρηση πρέπει να αντικαθιστά τον εκάστοτε τεχνολογικό της εξοπλισμό για να παραμένει ανταγωνιστική– ωθεί επίσης τις επιχειρήσεις στην παράταση του χρόνου εργασίας των μισθωτών: Στο διάστημα ζωής τους (π.χ. πέντε έτη) οι παραγωγικές εγκαταστάσεις θα πρέπει να παραμείνουν σε λειτουργία όσο το δυνατόν περισσότερο χρόνο. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με την παράταση του καθημερινού ωραρίου όσων τις θέτουν σε λειτουργία (υπερωρίες των μισθωτών κ.ο.κ.), με μείωση του χρόνου της άδειας, με εισαγωγή δεύτερης (και ενίοτε τρίτης) βάρδιας, με «ελαστική» εργασία τα Σαββατοκύριακα, κ.λπ..

Η διάκριση ανάμεσα σε χρόνο εργασίας και σε ελεύθερο χρόνο δεν είναι λοιπόν τυπική για τον μισθωτό (αλλά ούτε και για τον εργοδότη του). Είναι ουσιαστική διότι προσδιορίζει το διάστημα *άμεσης υπαγωγής της μισθωτής εργασίας* στο κεφάλαιο, με σκοπό την παραγωγή των εμπορευμάτων που εξασφαλίζουν το κέρδος της επιχείρησης.

¹ Αναπληρωτής καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο ΕΜΠ και διευθυντής της τριμηνιαίας επιθεώρησης οικονομικής και πολιτικής θεωρίας *Θέσεις* (www.theseis.com).

Μοιραία λοιπόν η διάρκεια του εργάσιμου (και αντίστοιχα του ελεύθερου) χρόνου είναι ένα από τα πλέον επίδικα αντικείμενα του κοινωνικού ανταγωνισμού. Οι μισθωτοί επιδιώκουν (για τον εκάστοτε δεδομένο μισθό) την αύξηση του ελεύθερου χρόνου, κάτι που ορισμένοι περιέγραψαν ως «δικαίωμα στην τεμπελιά». Ο εργοδότης (το κεφάλαιο) επιδιώκει την αύξηση του χρόνου εργασίας. Σ' αυτή του την επιδίωξη συνεπικουρείται από το κράτος (του), που νομοθετικά «ελαστικοποιεί» τις συνθήκες εργασίας, καταστρατηγεί το οκτάωρο υπολογίζοντας το χρόνο εργασίας σε μηνιαία ή και ετήσια βάση, «εκσυγχρονίζει» το ασφαλιστικό σύστημα και επεκτείνει τα όρια συνταξιοδότησης...

2. Η ελευθερία του ελεύθερου χρόνου

Στον καπιταλισμό τα άτομα βιώνουν τις αντικειμενικές συνθήκες ύπαρξής τους ως *ελευθερία*. Είναι κατά κύριο λόγο ελεύθεροι πολίτες (και όχι πιστοί ή υπήκοοι του στέμματος –ή του ηγεμόνα, όπως συνέβαινε σε παλαιότερα συστήματα κοινωνικής οργάνωσης).

Όμως η ελευθερία, ως βιωμένη πραγματικότητα –δηλαδή ως ιδεολογική συνείδηση– μπορεί να υπάρξει μόνο στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου. Στην επιχείρηση, στη διάρκεια του χρόνου εργασίας, ο μισθωτός βιώνει τον «δεσποτισμό του εργοστασίου»: Τον απόλυτο έλεγχο των (παραγωγικών) πρακτικών του από τον ιεραρχικά δομημένο μηχανισμό της επιχείρησης, την επιτήρηση από τους προϊσταμένους, τη συμμόρφωση στους ρυθμούς και τους στόχους της επιχείρησης κάτω από την απειλή της απόλυσης. Η υπαγωγή του μισθωτού στο κεφάλαιο είναι εδώ *άμεση*. Δεν υπάρχει ελευθερία επιλογών αλλά μόνο μία «επιλογή»: Η συμμόρφωση με τους ρυθμούς και κανόνες λειτουργίας της επιχείρησης. Αντίθετα, στον ελεύθερο χρόνο, το άτομο είναι ελεύθερο «να κάνει ό,τι θέλει», στο πλαίσιο φυσικά αυτού που έχει θεσπιστεί ως «νομιμότητα».

Σημαίνουν τα παραπάνω ότι στον ελεύθερο χρόνο ο μισθωτός παύει να υπάγεται στο κεφάλαιο; Κατά κανένα τρόπο. Απλώς τώρα, στον ελεύθερο χρόνο, η υπαγωγή στο κεφάλαιο είναι *έμμεση*. Περιορίζοντας τους στοχασμούς μας μόνο στην οικονομική σφαίρα, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι στον ελεύθερο χρόνο ο μισθωτός είναι *καταναλωτής* καπιταλιστικών (κατά κύριο λόγο) εμπορευμάτων (υλικών αγαθών και υπηρεσιών που παράγουν οι επιχειρήσεις). Ως καταναλωτής, είναι ελεύθερος να επιλέξει (εφόσον βεβαίως του το επιτρέπει το ύψος του εισοδήματός του) αν θα αγοράσει το εμπόρευμα της επιχείρησης Α, ή το σχεδόν ίδιο της επιχείρησης Β ή ακόμα και της Γ.

Ως καταναλωτής, στον ελεύθερο χρόνο τους, οι μισθωτοί «επιτρέπουν» στις επιχειρήσεις να πραγματοποιήσουν τα κέρδη, προς χάριν των οποίων παρήγαγαν ό,τι παρήγαγαν μέσω της απασχόλησης αυτών των ίδιων (των μισθωτών). Ο ελεύθερος χρόνος και ο χρόνος απασχόλησης είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Ας μου επιτραπεί όμως, για το ίδιο ζήτημα, να δώσω τον λόγο στον στοχαστή που πρώτος μελέτησε επιστημονικά το καπιταλιστικό σύστημα:

«Η σφαίρα της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής εμπορευμάτων, που μέσα στα πλαίσιά της κινείται η αγορά και η πούληση της εργασιακής δύναμης, ήταν στην πραγματικότητα αληθινή Εδέμ των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Εδώ κυριαρχούν μόνο η ελευθερία, η ισότητα, η ιδιοκτησία και ο Μπένθαμ.² Ελευθερία! Επειδή ο αγοραστής και ο πωλητής ενός εμπορεύματος, λ.χ. της εργατικής δύναμης, υποτάσσονται μόνο στην ελεύθερη θέλησή τους (...). Ισότητα! Επειδή σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σαν κάτοχοι εμπορευμάτων και ανταλλάσσουν ισοδύναμο με ισοδύναμο. Ιδιοκτησία! Επειδή ο καθένας εξουσιάζει μόνο αυτό που είναι δικό του.

² Βρετανός φιλόσοφος (1749-1832), θεμελιωτής του Ωφελιμισμού, που αποτελεί την ιδεολογική βάση της σύγχρονης Νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας (Γ.Μ.).

Μπένθαμ! Επειδή ο καθένας νοιάζεται μόνο για τον εαυτό του (...). Αποχωρώντας από αυτή τη σφαίρα (...) της ανταλλαγής εμπορευμάτων (...), όπως φαίνεται, μεταβάλλεται κιόλας κάπως η φυσιογνωμία των *dramatis personae* [δρώντων προσώπων] μας. Ο πρώην κάτοχος χρήματος προπορεύεται σαν κεφαλαιοκράτης και ο κάτοχος της εργασιακής δύναμης τον ακολουθεί σαν εργάτης του. Ο πρώτος μ' ένα πολυσήμαντο μειδίαμα και πολυάσχολος, ο δεύτερος συνεσταλμένος, διστακτικός, σαν τον άνθρωπο που φέρνει στην αγορά για να πουλήσει το ίδιο το δικό του τομάρι, ξέροντας ότι το μόνο που τον περιμένει είναι το γδάρσιμο» (Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1978, σσ. 188-189).

Η ιστορική εξέλιξη των εργασιακών σχέσεων, μέσα από την οποία προέκυψε η θέσπιση του οκταώρου, δείχνει ότι οι αγώνες για τη μείωση του χρόνου εργασίας (δηλαδή για την αύξηση του ελεύθερου χρόνου) μπορούν να είναι αποτελεσματικοί, ακόμα και μέσα στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος. Άλλωστε, οι πρόσφατες κινητοποιήσεις για το ασφαλιστικό το αποδεικνύουν. Όμως ακόμα παραπέρα, το νέο εργατικό κίνημα που αναδύεται παράλληλα, από τη μια, με τα κοινωνικά κινήματα για τα δικαιώματα και την ποιότητα ζωής, και από την άλλη, με τις διεθνείς κινητοποιήσεις «ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση» δείχνει ότι οι εργαζόμενοι συνειδητοποιούν πως ένας διαφορετικός κόσμος, όπου οι άνθρωποι θα είναι πάνω από τα κέρδη, είναι εφικτός.